

УДК 316.334.4

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-06

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА: РЕВІЗІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПІДХОДІВ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО СУЧАСНИХ НАПРЯМІВ

Дейнеко Олександра Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Стаття присвячена огляду резивії традиційних підходів та розробленню пропозицій щодо сучасних напрямів соціологічного аналізу законодавства. Аналізуючи наявні спроби соціологічного аналізу законодавства, автор робить висновок про їхню теоретичну та методологічну обмеженість парадигмою соціальних фактів, домінуванням структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики, відсутністю практики конкретних соціологічних досліджень. Це, на думку автора, сприяє неформальності категоріального апарату соціологічного дослідження законодавства, правовій редукції соціальної природи закону в рамках соціології права, підміні справжньої ролі дослідника-соціолога функцією соціального технолога, що позбавлений інтелектуальної свободи та залежний від інтенцій суб'єктів законодавчого процесу. Послугуючись аналітичною схемою «човник Коулмена» та інтегрованим 4-рівневим соціальним аналізом Дж. Рітцера, автор ідентифікує теоретичні прогалини традиційної дослідницької схеми соціологічного аналізу законодавства на рівні макросуб'єктивного та мікросуб'єктивного. У статті запропоновано осучаснити розгляд законодавства з позицій соціокультурного підходу (як соціокультурного простору, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів) та завдяки застосуванню теорії соціальних практик. Автор підсумовує, що в контексті активних законодавчих змін, що зумовлюють появу нових соціальних феноменів, актуальним напрямом теоретичної реконструкції соціологічного аналізу законодавства видається посилення концепту «соціальної ефективності законодавства» ризик-аналітичною перспективою, що дозволяє забезпечити звернення до усіх рівнів соціальної реальності та ідентифікувати приховані та неочевидні соціальні наслідки запровадження, зміни чи скасування правових норм. На прикладі аналізу законів України «Про очищення влади» та «Про добровільне об'єднання територіальних громад» серед потенційних зон виникнення соціальних ризиків автор пропонує виокремлювати зони потенційних конфліктів, соціальної дезінтеграції, соціальних нерівностей, потенціалу дискримінації, що супроводжують результати законодавчої діяльності.

Ключові слова: соціологічний аналіз законодавства, законодавча діяльність, соціологія права, соціальна ефективність законодавства, ризик-аналіз, соціологічне забезпечення законотворчості, закон, соціологічний синтез, соціокультурний підхід.

THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION: THE REVISION OF TRADITIONAL APPROACHES AND PROPOSALS FOR CONTEMPORARY DIRECTIONS

Oleksandra Deineko – PhD in Sociological Science, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

The article is dedicated to the review of traditional approaches and the development of proposals for contemporary sociological analysis of legislation. Analyzing the existing attempts of sociological analysis of legislation, the author concludes that their theoretical and methodological limitations arised from the paradigm of social facts, the dominance of structuralist-positivist research optics, the lack of practice of specific sociological research. This, in the author's opinion, contributes to the informality of the categorical apparatus of sociological research of legislation, legal reduction of the social nature of law within the sociology of law, replacement of the current role of sociologist by a social technologist who is deprived of intellectual freedom and depends on the intentions of the actors of the legislative process. Based on the «Coleman's boat» analytical scheme and J. Ritzer's integrated 4-level social analysis, the author identifies theoretical gaps in the traditional research scheme of sociological analysis of legislation at the macro-subjective and micro-objective levels. The article proposes to modernize the consideration of legislation from the standpoint of socio-cultural approach (as a socio-cultural space that produces, translates and defines a system of values, symbols, meanings, nominations, identifications, rituals, myths) and through the application of the theory of social practices. Based on the context of active legislative changes that causes the emergence of new social phenomena, the author concludes the necessity of theoretically reconstruction the sociological analysis of legislation by strengthening the concept of «social effectiveness of legislation» by risk-analytical perspective. This allows the involvement of all levels of social reality, as well as to identify the hidden and non-obvious social consequences of the introduction, change or repeal of legal norms. On the example of the analysis of

the laws of Ukraine «On purification of power» and «On voluntary amalgamation of territorial communities» among the potential areas of social risk, the author proposes to identify areas of potential conflict, social disintegration, social inequality, discrimination, accompanying the results of legislative activity.

Keywords: sociological analysis of legislation, legislative activity, sociology of law, social efficiency of legislation, risk analysis, sociological support of lawmaking, law, sociological synthesis, sociocultural approach.

Постановка проблеми. Тривалий час у дослідницькому фокусі провідних українських соціологів перебувала концепція соціокультурної трансформації ((пост)трансформації), що дозволяла зрозуміти особливості соціальної реальності через множинність кардинальних змін у змісті і формах взаємодії різних соціальних суб'єктів за умов невизначеності мети трансформаційних процесів та слабкої керованості соціальними, політичними, економічними процесами в державі, властивих транзитивному суспільству [1]. З 2014 року концепт трансформації ((пост)трансформації) набуває нового «звучання» у зв'язку із визначенням на законодавчому рівні стрижневого вектору соціетального розвитку українського суспільства – євроінтеграції [2], а українське суспільство стає на шлях інтенсивних макросоціальних змін.

Схвалення у 2015 році Стратегії сталого розвитку України – 2020 [3] актуалізувало появу понад 50 напрямів реформування різних підсистем українського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів. У цьому зв'язку особливого значення набуває розгляд держави як суб'єкта соціального конструювання, що завдяки здійсненню функції законотворчості реконструює соціальну реальність зміною норм, правил, санкцій і ресурсів кожної соціальної підсистеми, форматів взаємодії різних соціальних суб'єктів, надаючи тим самим нового поштовху трансформаційним процесам в українському суспільстві.

З соціологічної точки зору, зумовлені законодавчими змінами нові порядки соціальної реальності різні соціальні групи інкорпують, спираючись на власні схеми соціального сприйняття, формуючи у такий спосіб різну оцінку та рівень задоволеності реформами, й, відповідно, появу різноманіття практик їхнього відтворення, відторгнення, перевизначення тощо. У такому «синтетичному циклі» особливого значення набуває соціологічний аналіз законодавства¹ – «системи чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів» [4, с. 262], оскільки соціологічне «прочитання» правових норм – норм, «що містять у собі ідеї про належне та визначають зовнішні взаємини людей між собою» (за Б. Кістяківським [5, с. 106]), на наше переконання, виступає «відправною точкою» у розумінні особливостей конструювання соціальної реальності в умовах суспільства, що трансформується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично зумовлений інтерес до соціологічного аналізу законодавства, що поки не набув належної уваги у вітчизняному науковому дискурсі, потребує застосування належних теоретичних підходів, що дозволяли б розкрити соціальну природу феномену законодавства послідовно і комплексно. Огляд робіт вітчизняних дослідників соціології права (зокрема В. Д. Воднік [6-7], О. М. Джури [8], К. С. Яцино [9], О. В. Сердюка [10] та ін.) засвідчив тяжіння до структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики в розумінні законотворчої діяльності, що теоретично та методологічно «зрошена» на роботах класиків соціології права – Е. Дюркгейма, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Б. Кістяківського, проте залишається осторонь сучасних надбань соціологічної теорії. Такий стан речей ми частково пояснюємо як відсутність наукового інтересу сучасних українських соціологів до розбудови соціології права, так і наявною проблемою невизначеності її дисциплінарного статусу, що «програла» своє наукове поле правовим дисциплінам. Так, соціологія права наразі розглядається і як допоміжна дисципліна в межах правознавства (К. Алевеллін, А. Нусбаум та ін.); і як різновид загальної теорії права (Е. Дюркгейм, В. Лунштодт, Н. Луман, А. Хегерстрем та ін.); і як самостійна соціологічна дисципліна (М. Вебер, Ж. Гурвич, Є. Ерліх, Р. Кенігта та ін.) [8]. Зважаючи на ці обставини, ми вважаємо доцільним провести ревізію традиційних підходів до соціологічного аналізу законодавства та запропонувати осучаснені напрями його удосконалення, що і становить мету даної наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. В соціології права законодавство розглядається як результат законодавчої діяльності, що представлена як різновид соціального процесу. В. Д. Воднік визначає законодавчу діяльність як соціальний процес через виділення таких його елементів, як соціальні суб'єкти, соціальні відносини (взаємодія) у зв'язку із законотворчістю, соціальні потреби та інтереси у зв'язку із конкретними соціальними суб'єктами [6]. В іншій своїй роботі, послуговуючись структуралістською традицією, соціологічне вивчення правотворчої діяльності В. Д. Воднік пропонує здійснювати шляхом дослідження чинників, що впливають на процес прийняття правотворчого рішення, та чинників, які визначають якість та ефективність правотворчої діяльності [7]. Проте, як бачимо, такий підхід не передбачає соціологічне осмислення законодавства як самостійного соціокультурного феномену, що є результатом законодавчої діяльності, залишає поза увагою аналіз соціокультурної природи правових норм,

¹В даній статті ми застосовуємо поняття «законодавство» як синонім поняттю «система законодавства», під якою в рамках теорії держави і права розуміють форму існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їхньої організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства [4, с.262].

що не дає можливості вписати правову норму в соціальний контекст, забезпечивши передумови визнання і виконання закону різними соціальними суб'єктами.

Власне останнє завдання – встановлення та врахування в законі передумов його визнання суспільством, дослідники соціології права (зокрема, О. М. Джужа [8]) визнають в якості основної мети соціологічних досліджень у цій царині. На наше переконання, таке формулювання мети соціологічного аналізу законодавчого процесу (і законодавства як його результату) редукує роль соціолога-дослідника до функції соціального технолога, позбавляючи його інтелектуальної свободи та можливості увійти в контрдискурс щодо інтенцій законодавця. Більш доцільним у цьому зв'язку ми вважаємо дослідницьке завдання з визначення можливого впливу законодавства на систему соціальних відносин, взаємодію соціальних суб'єктів, систему цінностей і норм, конфліктний потенціал та можливі соціальні ризики в суспільстві і, навпаки, аналіз впливу соціокультурних особливостей та різноманітних соціальних чинників на запровадження тих чи інших законодавчих актів.

Звернімо увагу на те, що в науковому дискурсі законодавча соціологія позиціонується як самостійна підгалузь соціології права, основним завданням якої О. М. Джужа та інші визначають «соціологічне забезпечення законотворчості» [8, с. 82]. І хоча предмет законодавчої соціології досі не є визначеним у науковій літературі, дослідники соціології права дійшли консенсусу щодо виокремлення завдань законодавчої соціології в залежності від стадій законотворчого процесу.

Так, передзаконодавчій стадії законотворчості кореспондують завдання щодо визначення соціальних проблем чи сфер суспільних відносин, що потребують правового регулювання; моделювання ситуацій впровадження закону, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ; прогнозування процесу законотворення [8]. На законодавчій стадії має відбуватись соціологічна експертиза законопроекту, що визначає «відповідність законопроекту суспільним потребам та стану правосвідомості, тобто оцінки можливості його адекватного прийняття та впровадження» [6, с. 136]. Деякі дослідники номінують її юридико-соціологічною експертизою, що спрямована на «оцінку соціальної обґрунтованості запропонованих норм, прогнозування їхніх соціальних наслідків» [8, с. 91]. Постзаконодавча стадія актуалізує проведення оцінки соціальної ефективності законотворчості, тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах, спроможності закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми, аналіз причин «бездіяльності» закону, його фактичного незастосування тощо [7]. Власне такий стадійний підхід є традиційним для соціологічного аналізу законодавства як результату законотворчої діяльності.

Спробуємо «вписати» наведену дослідницьку стратегію, якою послуговується законодавча соціологія, в теоретичні рамки аналітичної соціології (П. Гедстрем, Р. Сведберг, П. Бірман). Зважаючи на те, що наведений огляд законотворчої діяльності спрямовує нас до парадигми соціальних фактів, доцільним вбачається застосування стратегії аналітичної соціології, що має на меті пояснення соціальних фактів та окреслює соціальні механізми, які передували появі перших [11]. У цьому зв'язку у нагоді стане застосування дослідницької схеми «човник Коулмена» [12], яку представники аналітичної соціології застосовують для аналізу принципу каузально-супервенційних зв'язків макро- та мікрорівня. Нагадаємо, що Дж. С. Коулмен виокремлює чотири типи зв'язків, які пов'язують макро- (колективні) характеристики та мікро-(індивідуальні) дії: (1) макро-мікрозв'язок; (2) мікро-мікрозв'язок; (3) мікро-макрозв'язок; (4) макро-макрозв'язок.

Відповідно, аналітична схема пояснення має за вхідну точку колективні дії та інші зовнішні відносно актора умови (1) (у нашому випадку – законодавство як результат колективних дій, правові умови діяльності та спосіб правового регулювання сфер суспільних відносин), що впливають на індивідуальні мотиви та умови дії (2) (у наведеній тристадійній схемі – особливості соціального прийняття та впровадження закону), наслідком чого є конкретні індивідуальні дії та взаємодії (3) (аспект, що є пропущеним у схемі «соціологічного забезпечення законотворчості»: практики соціальних суб'єктів щодо способів реалізації, ігнорування чи трансформації відповідних норм), які спричинюють певні соціальні результати (4) (відповідно до наявної схеми – це дія закону в реальних суспільних відносинах, «бездіяльність» закону чи його фактичне незастосування) [11]. Отже, застосування «човника Коулмена» дозволило ідентифікувати теоретичну прогалину традиційного тристадійного підходу на рівні мікро-мікрозв'язку – поєднання мотивів та умов дій з самими діями та взаємодіями (зокрема зв'язку особливостей прийняття тих чи інших норм закону різними соціальними суб'єктами з практиками відтворення, відторгнення чи перевизначення цих норм).

Аналітична схема «човник Коулмена» доволі показово ілюструє особливості макро-мікрозв'язків, проте залишає поза увагою соціальний континуум суб'єктивного та об'єктивного. Синтез макро/мікро та суб'єктивного/об'єктивного континуумів пропонує Дж. Рітцер [13] в інтегральній схемі основних рівнів соціального аналізу – макрооб'єктивного, мікрооб'єктивного, макросуб'єктивного та мікросуб'єктивного.

Отже, на передзаконодавчій стадії визначення соціальних проблем чи сфер суспільних відносин, що потребують правового регулювання, а також можливий вплив закону на стан та динаміку суспільних процесів та явищ спрямовують нас до макрооб'єктивного рівня, до якого сам Дж. Рітцер відносить

категорію закону. Проте ідентифікація потенційної соціальної сфери, що потребує законодавчого регулювання, може відбуватись фактично на всіх рівнях соціального: наявність «проблемних» взаємодій між різними соціальними суб'єктами на мікросуб'єктивному рівні (практики рейдерства і актуалізація розробки антирейдерського законодавства), цінності чи норми культури, що знаходяться «в опозиції» на макросуб'єктивному рівні, серед яких законодавець визначає домінуючий дискурс та особливості сприйняття цих дискурсів на мікросуб'єктивному рівні (цей рівень, власне, і стає простором для рефлексивної проблематизації тих сфер соціального буття, що потребують правового регулювання, а отже, і виступає початковим етапом розробки, видозміни чи скасування законодавства).

Оцінка особливостей сприйняття та впровадження закону, що здійснюється на законодавчій стадії, задіює мікросуб'єктивний рівень, оскільки її базовими складниками є сприйняття, переконання та різноманітні грані соціального конструювання реальності (в термінології Дж. Рітцера). Проте тут наочною стає «розірваність» мікросуб'єктивного та мікросуб'єктивного, що підкреслює вже зафіксовану нами прогалину, оскільки схеми сприйняття законів знаходять своє відображення в подальших практиках соціальних суб'єктів.

Оцінка соціальної ефективності законодавства, що здійснюється на постзаконодавчій стадії, має одночасно три тяжіння: по-перше, реверс до макросуб'єктивного через вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах (тобто на рівні підсистем суспільства); по-друге, поворот до макросуб'єктивного у зв'язку із пошуком можливих причин «бездіяльності» закону в просторі культури, норм і цінностей; по-третє, поворот до мікросуб'єктивного (моделей поведінки, дій та взаємодій), що дає уявлення про особливості «розгортання» законодавчих норм на рівні повсякденних практик різних соціальних суб'єктів, серед яких може бути ідентифіковано і «бездіяльність» закону, і його незастосування.

Як засвідчив досвід застосування методологічної схеми Дж. Рітцера до напрямів соціологічного аналізу законодавчої діяльності, найбільш евристичним поняттям дослідницької схеми є «соціальна ефективність законотворчості». З одного боку, його застосування дозволяє задіяти всі рівні соціальної реальності, але з іншого – залишає чимало відкритих методологічних питань. Перш за все, проблематизуються розуміння критеріїв соціальної ефективності, мірила спроможності закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми, способів вимірювання, пошуку надійних емпіричних проявів «дії закону» тощо. Якщо юридична ефективність законодавства ілюструє доволі лінійний зв'язок «відповідності поведінки адресатів правової норми її зразку» [7, с. 189], то прогнозування множинних соціальних наслідків застосування закону («насамперед соціально бажаних результатів, що і становлять соціальну мету закону в широкому її розумінні для оцінки його соціальної ефективності» [7, с. 189]) видається більш складним дослідницьким завданням. Тому ми вважаємо актуальним застосування ризик-аналізу законодавства з метою виявлення не лише соціально бажаних результатів законотворчості, але й «розгортання та експлікацію різних, у першу чергу, прихованих та неочевидних аспектів ситуації, ризиків, пов'язаних з різними сценаріями, і «вартості», яку доведеться сплачувати за ті чи інші вибори в конкретній ситуації» [14, с. 48]. Серед потенційних зон виникнення соціальних ризиків пропонуємо виокремлювати зони потенційних конфліктів, соціальної дезінтеграції, соціальних нерівностей, потенціалу дискримінації, що супроводжують результати законодавчої діяльності. Приклад Закону України «Про очищення влади» [15] (більш відомого як «закон про люстрацію») засвідчує, що закон може бути юридично ефективним (з точки зору виконання норми щодо заборони на державну службу для посадовців певних категорій, що працювали на керівних посадах протягом 2010-2013 років), проте одночасно в соціальній площині він за аскриптивним принципом конструює і нормативно закріплює стигму відносно певної соціально-професійної групи (оскільки в юридичній площині цей закон порушує принцип індивідуалізації покарання [16]). Простір «життєвого досвіду», сформований у державних службовців певних категорій, що працювали на керівних посадах протягом 2010-2013 років, стає критерієм для їхньої дискримінації за професійними, моральними, ціннісними ознаками, паралельно з цим встановлені законом заборони на державну службу для певної групи посадовців виступають засобом нівелювання конкуренції між «попередньою» та новою політичними елітами в політичному полі.

Значущість звернення до усіх рівнів соціальної реальності під час соціологічного аналізу законодавства зумовлена можливістю подолання обмеженості висновків, зроблених, приміром, щодо соціальної ефективності законодавства в рамках однієї із площин аналізу. Так, незважаючи на те, що реформа децентралізації визнана українцями в якості однієї з найуспішніших реформ, що реалізуються в Україні з 2014 року [17] (мікросуб'єктивний рівень), її не можна назвати безпроблемною з позицій ризик-аналізу на макросуб'єктивному рівні. Недосконалий законодавчий механізм процедури об'єднання територіальних громад призвів до зростаючого розриву між «новою децентралізованою Україною та старою ієрархічною» [18, с. 30], оскільки необ'єднані громади мають обмежений перелік інструментів для стимулювання місцевого розвитку, що породжує соціальну напруженість та закріплює нові виміри соціальної нерівності в Україні.

Застосування рівнів соціального аналізу Дж. Рітцера дозволило нам ідентифікувати наявні методологічні орієнтири, що притаманні соціологічному дослідженню законодавчого процесу. Найбільш «насиченим» рівнем соціального аналізу у цьому зв'язку виступає макросуб'єктивний рівень, що пояснює

активне застосування соціологічної парадигми соціальних фактів, на якій побудована соціологія права. Найменш задіяними рівнями соціального аналізу залишаються макросуб'єктивний та мікрооб'єктивний рівні, які в актуальному дискурсі законодавчої соціології практично не представлені. Саме тому ми вважаємо за необхідне запропонувати деякі підходи для гармонізації та розвитку цих напрямів соціологічного аналізу законодавства.

Макросуб'єктивна соціологічна оптика (за Дж. Рітцером) спрямовує нас до культури, норм та цінностей, тому осучаснити наведену вище дослідницьку схему ми пропонуємо *соціокультурним напрямом* аналізу, в рамках якого законодавство слід розглядати як самостійний соціокультурний простір, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів тощо, що інтерналізуються соціальними суб'єктами та завдяки екстерналізації на рівні практик конструюють соціальний простір. Соціокультурний напрям не замикає нас у фокусі антипозитивістської парадигми: зважаючи на те, що культура виступає самостійним регулятором суспільних відносин, соціокультурний аналіз – це і аналіз простору соціальної структури крізь призму її культурних похідних, елементів, форм; своєрідне «декодування» соціального світу за допомогою його культурної проекції. Перефразуючи Л. Іоніна [19], соціокультурний напрям допомагає нам виявити закономірності соціокультурних змін, що відбуваються одночасно завдяки правовим нормам та впливають на них.

Враховуючи структуру законотворчого процесу, під час такого аналізу варто враховувати як особливості суб'єктів розробки тих чи інших законодавчих актів (як репрезентантів певних ціннісних систем), так і особливості соціального сприйняття законів різними соціальними групами, що мають різні «культурні коди». В контексті цього напрямку нам видається актуальним дослідження співвідношення між «живим правом» (право в житті, в практичних відносинах за (С. Ерліхом) [20]) як джерелом репрезентативної культури та державно-наказовим правом («правом на папері» або (за Б. Кістяківським) «правом, що держава наказала ним вважати», що ми можемо зафіксувати шляхом порівняння практик, що визначені законом, та тих, що сформовані життям.

Важливого значення набуває взаємозв'язок і сумісність правових і культурних норм, що мають різну процесуальну динаміку: якщо офіційні правила, будучи питанням публічної політики, можуть змінюватись оперативно, то зміна правил культури потребує тривалого часу, тому їхній розвиток, за Ф. Фукуямою, спрямовувати набагато важче [21, с. 57]. Продовжуючи думку американського філософа, зазначимо, що суперечливість між змістом правової норми та наявним культурним патерном сприяють появі «бездіяльності» закону, його незастосуванню чи формуванню практик протидії ньому, коли в ситуації зіткнення двох регуляторів суспільних відносин (права і культури) перемагає культура. В якості прикладу часткової «бездіяльності» закону можна навести невиконання положень Закону України «Про функціонування української мови як державної» у деяких регіонах України, зокрема щодо обов'язкового припису застосування української мови в публічних сферах суспільного життя (зокрема в громадському транспорті).

Як влучно зазначає дослідник Лундського університету Р. Банакар [22], важливим для соціолога є ідентифікація концептів та ідей, що є «внутрішніми» відносно закону і завдяки яким закон формує «образи» суспільства і впливає на соціальні відносини. Структурним стрижнем закону є мова, тому процедурною оптикою соціокультурного напрямку аналізу законодавства може виступати застосування дискурс-аналізу, який дозволяє «побачити» особливості конструювання суб'єктами законотворчості певних соціокультурних образів щодо тих чи інших соціальних суб'єктів чи груп, подій чи явищ. За Н. Феркло, закон слід вважати дискурсивним елементом, що виконує функцію ідентичності, функцію відносин та функцію означення. Аналіз закону як мовного випадку варто зосередити на лінгвістичних особливостях тексту; процесах його відтворення і споживання та більш широкій соціальній практиці, якій належить комунікативна подія [23]. Розвідки Е. Лакло та Ш. Муффа [24] дають нам уявлення про перспективу дослідження законодавства як порядку дискурсу, що є боротьбою за визначення декількох дискурсів. У цьому контексті варто навести два законопроекти: «Про прощення» [25] та «Про захист української державності від проявів колабораціонізму» [26], що конструюють різні схеми соціального сприйняття тих українців, які залишилися і наразі продовжують перебувати на тимчасово окупованих територіях Донбасу і Криму. Перший проект має на меті позбавити їх кримінальної відповідальності, а інший – акцентує увагу на необхідності її застосування та номінує усіх, хто залишився, колаборантами, «включаючи» в такий спосіб вже відому стигмованість у схемах сприйняття. Зазначимо, що боротьба сформованих законопроектами дискурсів допоки не була завершена закріпленням порядку дискурсу (тобто переходом проекту на стадію закону), однак ціннісно-ідеологічне протистояння контраверсійних образів соціального сприйняття українців, які залишилися на окупованих територіях, триває і досі.

Останній приклад також засвідчив необхідність більш детальної уваги до аналізу суб'єктів розробки законодавства. У цьому зв'язку перспективним вбачається звернення до концепції політик ідентичності. Зважаючи на різноманіття суб'єктів законодавчої діяльності (якими є і представники політичних партій, і громадські об'єднання), ознайомлення зі змістом законодавства дозволяє нам тлумачити конструйовані ними політики ідентичності – сукупності ідей та дій, спрямованих на здобуття стабільного статусу в структурі

соціальних відносин, цілеспрямована діяльність за право на ім'я в структурі легітимних номінацій і, відповідно, у структурі легітимних ресурсів [27] (за О. Філіпповою: відповідь на питання «хто і як контролює смисли ідентичності?»). Моделі ідентичності у цьому контексті можуть виходити за межі традиційних у соціології: ідентичність радше стає своєрідною оптикою погляду на боротьбу за смисли.

«Наповнити» визначену нами прогалину на мікрооб'єктивному рівні, на нашу думку, можна завдяки застосуванню теорії соціальних практик (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гідденс та інш.), яку ми пропонуємо в якості другого напряму осучаснення соціологічного аналізу законодавства. Такий теоретичний фокус дозволить розширити погляд на чинники та способи незастосування закону, по-новому поглянути на поняття «визнання закону», урізноміттивши його практиками відтворення, відторгнення, чи перевизначення тих чи інших приписів закону. Приміром, практика перевизначення може мати прояв у загальному прийнятті нормативних змін, проте спробі запровадити альтернативні способи їхньої реалізації (зокрема, ініціювання змін до перспективних планів, за якими мають об'єднуватись територіальні громади відповідно до закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [28]), а також у конструюванні альтернативної моделі практик (відмова від інституту сімейного лікаря, що виник у результаті реалізації медичної реформи, та перехід до приватного медичного обслуговування чи до народної медицини).

Окрім пошуку відповідей на питання «як досліджувати?», не менш важливим для соціологів є розуміння того, як «зорієнтуватись» у тисячах нормативно-правових актів, шукаючи відповідь на питання «що досліджувати?». Приміром, В. Д. Воднік пропонує застосовувати схему соціологічного забезпечення законотворчої діяльності при розробці законів, що характеризуються особливою соціальною значущістю [7]. На думку класика соціології права Ж. Карбоньє, слід звертати увагу на випадки неефективності правової норми [29]. Для соціолога, продовжує Ж. Карбоньє, це є більш цікавим феноменом, ніж ефективність, оскільки неефективність, як правило, зумовлена прихованими соціальними чинниками, які дозволяють ідентифікувати соціологічний аналіз законодавства. В цілому погоджуючись з наведеними підходами, зазначимо, що особливу увагу соціологів в умовах активних макросоціальних змін має привертати законодавство, що сприяє появі нових соціальних феноменів.

Така поява зумовлена пошуком найбільш оптимальних та ефективних моделей розвитку та управління різними підсистемами суспільства відповідно до євроінтеграційного поступу України. У цьому зв'язку для ілюстрації варто навести появу нового соціального суб'єкта – об'єднаних територіальних громад, що виникли в результаті проведення реформи децентралізації в Україні. Зауважимо, що особлива соціальна природа інституту об'єднаних територіальних громад закладена у неадміністративному (добровільному) способі їхнього формування на відміну від інших органів публічної влади в Україні, що сприяє розвитку соціальної суб'єктності локальних спільнот та по-новому згуртовує раніше роз'єднані сільські, селищні та міські ради (обґрунтування висновку див.: [30]). Проте аналіз профільного закону, що встановлює процедуру об'єднання територіальних громад, засвідчує наявність соціокультурних ризиків, що в деяких випадках деактуалізують такий висновок.

Відповідно до закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», однією з основних умов добровільного об'єднання визнано «врахування історичних, природних, етнічних, культурних та інших чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади» [28]. На перший погляд, зміст цієї правової норми побудовано на засадах мультикультуралізму, що враховує перспективи для партисипації та соціальної інклюзії різних етнічних груп, що проживають на території громади, що об'єднується. У той же час, наведена правова конструкція засвідчує другорядну роль етнічного та культурного чинників, що розглядаються в залежності від пріоритету соціально-економічного розвитку.

У практичній площині така конструкція правової норми може призвести як до неврахування етнокультурного складника при ухваленні рішення про об'єднання територіальної громади (у зв'язку з визначеною законом «другорядністю»), так і до негативних соціальних наслідків примату соціально-економічного чинника, що може створювати дисонанс з етнокультурними особливостями локальних спільнот. У таких випадках поява об'єднаних територіальних громад може сприяти соціальній дезінтеграції і формуванню нових соціокультурних бар'єрів, що набуває особливого значення в прикордонних областях України, де компактно проживають різні етнічні групи. Власне, результати норвезько-українського дослідження «Accommodation of Regional Diversity in Ukraine (ARDU)»² засвідчили перевагу економічних

² Ukrainian-Norwegian research project «Accommodation of Regional Diversity in Ukraine (ARDU)» is oriented finding out to what extent, and how, current Ukrainian decentralisation, education and language policies affect social cohesion among ethnocultural groups in two very different border regions. Kharkiv in the east and bordering Russia, has a sizable Russian ethnocultural population, while the western region of Chernivtsi borders Romania and comprises a substantial Romanian minority. Field work was conducted in the Ukrainian regions of Kharkiv and Chernivtsi in October 2019. A total of 12 researchers (the author of this article is in) participated in the data collection that resulted in 89 semi-structured interviews and 11 focus groups. Of these, 26 interviews were primarily devoted to the theme of how the ongoing decentralisation reform affects cohesion in the new ATCs with a special focus on ethnocultural social cohesion. For more details - <https://blogg.hioa.no/ardu/category/about-the-project>.

вигод над етнокультурною однорідністю при формуванні об'єднаних територіальних громад в етнічно гетерогенних громадах Харківської та Чернівецької областей. Досліджені випадки гетерогенного об'єднання за принципом «вимушеного шлюбу» (коли територія з переважною кількістю етнічних румунів була підштовхнута економічними мотивами до об'єднання з двома селами, які значною мірою мають український етнічний склад) актуалізують імплікацію «конфліктної» теорії [31] щодо розгортання простору взаємодій у сформованій громаді; коли в етнічно гетерогенних соціальних середовищах формується почуття загрози та занепокоєння між меншинами та мажоритарними групами, що зумовлено реальною чи сприйнятою конкуренцією за обмежені ресурси та позиції в ієрархії влади та статусу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснена ревізія традиційних підходів до соціологічного аналізу законодавства засвідчила їхню теоретичну та методологічну обмеженість парадигмою соціальних фактів, домінуванням структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики, відсутністю практики конкретних соціологічних досліджень. Така ситуація сприяє неформальності категоріального апарату соціологічного дослідження законодавства, правовій редукції соціальної природи закону в рамках соціології права, підміні справжньої ролі дослідника-соціолога функцією соціального технолога, що позбавлений інтелектуальної свободи та залежний від інтенцій суб'єктів законодавчого процесу.

Застосування аналітичної схеми «човник Коулмена» та інтегрованого 4-рівневого соціального аналізу Дж. Рітцера дозволило ідентифікувати теоретичні прогалини в традиційній дослідницькій схемі соціологічного аналізу законодавства. Найменш «опрацьованими» соціологами рівнями соціального аналізу законодавства залишаються макросуб'єктивний та мікросуб'єктивний рівні, які в актуальному дискурсі законодавчої соціології практично не представлені. виправити такий стан справ ми пропонуємо розвитком соціокультурного напрямку аналізу законодавства: досліджуючи законодавство як соціокультурний простір, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів, та вписуючи ці аспекти в існуючі соціокультурні процеси, ми поєднуємо макро- і мікросуб'єктивні рівні аналізу, робимо прогнози щодо практичного виміру мікросуб'єктивного та його впливу на макрооб'єктивне. «Наповнити» ідентифіковану прогалину на мікросуб'єктивному рівні, на нашу думку, можна завдяки застосуванню теорії соціальних практик.

В умовах активних законодавчих змін, що зумовлюють появу нових соціальних феноменів, актуальним напрямом теоретичної реконструкції соціологічного аналізу законодавства нам видається посилення концепту «соціальної ефективності законодавства» ризик-аналітичною перспективою, що дозволяє забезпечити звернення до усіх рівнів соціальної реальності та ідентифікувати приховані та неочевидні соціальні наслідки запровадження, зміни чи скасування правових норм.

Література:

1. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
2. Копенгагенські критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка): Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774> (дата звернення 31.03.2020).
3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення 01.05.2020).
4. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
5. Кистяковский Б.А. Право как социальное явление // Социс. 1990. №3. С. 99-109.
6. Воднік В. Д., Золотарьова Ю. І., Клімова Г. П., Н. П. Осіпова, Сердюк О. В. Соціологія права: навч. посібник / за ред. Н.П. Осиповой. Х.: Право, 2007. 230 с.
7. Воднік В.Д. Соціологічний підхід до аналізу проблем правотворчості / *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2009. №1. Х.: Право / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2009. С. 184-194.
8. Соціологія права: навчальний посібник / за заг. ред. Джузи О. М. Київ: Юрінком Інтер. 2004 286 с.
9. Яцино К. С. Особливості предмету дослідження соціології права. *Європейські перспективи*. 2013. №1. С.12-17.
10. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х.: Яшма, 2007. 320 с.
11. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №1. С.46-64.
12. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press. 1990. P. 8-9.
13. Ритцер Дж. *Современные социологические теории*. СПб.: Питер, 2002. 576 с.
14. Леонтьев Д. А. Экзистенциальные основания экспертной деятельности // *Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности* / под ред. Г. В. Иванченко, Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2006.
15. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 р. Документ 1682-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 44. ст. 2041.
16. Остаточний висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (закону «Про люстрацію»). URL: https://forbiddentoforbid.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/Visnovok-Venecianskoi-komisii_pereklad.pdf?0684a4 (дата звернення 05.05.2020).
17. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування : результати четвертої хвили соціологічного дослідження.

Аналитичний звіт Київського міжнародного інституту соціології. URL:

http://kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf (дата звернення 05.05.2020).

18. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу. Аналітична доповідь. Авт.: Жаліло Я.А., Шевченко О.В., Романова В.В. та ін. Національний інститут стратегічних досліджень. К.: 2019. 115с.
19. Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. 3-е изд., М.: Логос, 2000. 264с.
20. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права: Л. Петражицький, С. Ерліх // Право України. 2014. №1. С. 195-202.
21. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. М: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220с.
22. Reza Banakar Law Through Sociology's Looking Glass: Conflict and Competition in Sociological Studies of Law. 2009. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446214626.n5>. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1327025.
23. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Издательство «Гуманитарный центр», 2008. 352 с.
24. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso, 1985. P. 105.
25. Проект Закону України «Про прощення». URL: <https://sila-prava.org/ru/none-ru/tekst-proektu-zakonu-ukrayini-pro-shhennya/> (дата звернення 10.05.2020).
26. Проект Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (дата звернення 10.05.2020).
27. Филиппова, О. А., Сорока, Ю. Г. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків: ХНУ. Вып. 15. С. 129-135.
28. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015. Документ 157-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. ст.91.
29. Карбонье Ж. Юридическая социология / пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. М.: Прогресс, 1986. 352 с.
30. Дейнеко О., Білокопитов Д., Філіппова О. Реформа децентралізації в оцінках лідерів об'єднаних територіальних громад: нові виміри соціальної суб'єктності. Український соціологічний журнал. 2019. Випуск 21. С. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-02>
31. Blalock, Hubert M. 1967. Toward a theory of minority-group relations. Vol. 325. New York: Wiley.

Социологический анализ законодательства: ревизия традиционных подходов и предложения современных направлений

Статья посвящена обзору ревизии традиционных подходов и разработке предложений по осовремениванию социологического анализа законодательства. Анализируя имеющиеся попытки социологического анализа законодательства, автор делает вывод об их теоретической и методологической ограниченности парадигмой социальных фактов, доминированием структуралистско-позитивистской исследовательской оптики, отсутствием практики конкретных социологических исследований. Это, по мнению автора, способствует неформальности категориального аппарата социологического исследования законодательства, правовой редукции социальной природы закона в рамках социологии права, подмене настоящей роли исследователя-социолога функцией социального технолога, который лишен интеллектуальной свободы и зависим от интенций субъектов законодательного процесса. Опираясь на аналитическую схему «лодка Коулмена» и интегрированный 4-уровневый социальный анализ Дж. Ритцера, автор идентифицирует теоретические пробелы традиционной исследовательской схемы социологического анализа законодательства на уровне макросубъективного и микрообъективного. В статье предлагается осовременить рассмотрение законодательства с позиций социокультурного подхода (как социокультурного пространства, которое производит, транслирует и определяет систему ценностей, символов, значений, номинаций, идентификаций, ритуалов, мифов) и благодаря применению теории социальных практик. Опираясь на контекст активных законодательных изменений, которые обуславливают появление новых социальных феноменов, автор делает вывод о необходимости теоретической реконструкции социологического анализа законодательства путем усиления концепта «социальной эффективности законодательства» риск-аналитической перспективой. Это позволяет обеспечить задействование всех уровней социальной реальности, а также идентифицировать скрытые и неочевидные социальные последствия введения, изменения или отмены правовых норм. На примере анализа законов Украины «Об очищении власти» и «О добровольном объединении территориальных общин» среди потенциальных зон возникновения социальных рисков автор предлагает выделять зоны потенциальных конфликтов, социальной дезинтеграции, социальных неравенств, потенциала дискриминации, сопровождающих результаты законодательной деятельности.

Ключевые слова: социологический анализ законодательства, законодательная деятельность, социология права, социальная эффективность законодательства, риск-анализ, социологическое обеспечение законотворчества, закон, социологический синтез, социокультурный подход.

References:

1. Sokuryanska, L. G. (2006) Studentship on the Path to Another Society: the Value Discourse of Transition: monograph. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Russian].
2. Copenhagen criteria for membership in the European Union (informational-analitic list): Official website of the Ministry of Foreign Relations of Ukraine [online]. Available at: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/vidnosini-ukrayina-yes/kopengagenski-kriteriyi-chlenstva-v-yevropejskomu-soyuzi> (accessed 31 March, 2020)
3. On the Strategy of Sustainable Development «Ukraine – 2020»: Decree of the President of Ukraine from January 12, 2015 № 5/2015 [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (accessed 01 May, 2020)

4. Tsvik, M. V. et al (2009, 584 p.) General theory of state and law, Prof., Acad. ALS of Ukraine Tsvik, M. V. and Prof., Acad. ALS of Ukraine Petryshyn, O. V. (eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
5. Kistyakovskiy, B. A. (1990) 'Law as a social phenomenon' *Socis*, Vol. 3, pp. 99-109. [in Russian]
6. Vodnik, V. D. et al (2007) Sociology of Law: Textbook, N. P. Osipova (eds.). Kharkiv: Law [in Ukrainian]
7. Vodnik, V. D. (2009) 'Sociological approach to the analysis of law-making', *Bulletin of Yaroslav Mudrui National Law Academy of Ukraine*. Vol. 1. Kharkiv: Law. Yaroslav Mudrui National Law Academy of Ukraine, p. 184-194 [in Ukrainian]
8. Dzhuzha, O. M. (eds.) (2004) Sociology of law. Textbook. Kyiv. Jurinkom Inter [in Ukrainian]
9. Yatsino, K. S. (2013) 'Features of the subject of the sociology of law'. *European perspectives*. Vol. 1, p. 12-17 [in Ukrainian]
10. Serdyuk, O. V. (2007) 'Sociological approach in contemporary jurisprudence: cognition of the sociality of law: monograph' *Yaroslav Mudrui National Law Academy of Ukraine*. Kharkiv: Yashma [in Ukrainian]
11. Savchynsky, R. (2018) 'Project of analytical sociology, or in the search of an answer to the question «why?»' *Sociology: theory, methods, marketing*. Num.1, p. 46-64 [in Ukrainian]
12. Coleman, J. S. (1990) Foundations of Social Theory. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, p. 8-9
13. Ritzer, J. (2002), *Contemporary sociological theories*, SPb. Peter. [in Russian]
14. Leontiev, D. A. (2006), 'Existential foundations of the expert activity', *Expertise in the contemporary world: from knowledge to activity*, Ivanchenko, G. V. and (eds.), Leontiev, D. A. Moscow: Sense [in Russian].
15. About purification of power: Law of Ukraine form September 16, 2014. Document 1682-VII. Vidomosti of Verhovna Rada. 2014. No. 44. Article 2041
16. Final conclusion on the Law of Ukraine «On Purification of Power» (Law «On Lustration») [online]. Available at: https://forbiddentoforbid.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/Visnovok-Venecijskoi-komisii_pereklad.pdf?0684a4 (accessed 05 May, 2020) [in Ukrainian]
17. Decentralization and local government reform: the results of the fourth wave of sociological research. Analytical report of the Kyiv International Institute of Sociology [online]. Available at: http://kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf (accessed 05 May, 2020) [in Ukrainian]
18. Zhalilo, Y. A. et al (2019, p. 115) Decentralization of the Power: Agenda for the Medium Term: analytical report. National Institute for Strategic Studies. Kyiv [in Ukrainian]
19. Ionin, L. (2004), Sociology of culture: the path to the new millennium. 3rd ed., Moscow: Logos [in Russian]
20. Tymoshyna, O. (2014), 'Methodological foundations of sociology of law: L. Petrazhytsky, E. Ehrlich', *Law of Ukraine*. №1, p. 195-202 [in Ukrainian]
21. Fukuyama, F. (2006). Strong state: Governance and world order in the XXI century. M: ACT: ACT MOSCOW: KHRANITEL [in Russian].
22. Banakar, Reza (2009) Law Through Sociology's Looking Glass: Conflict and Competition in Sociological Studies of Law. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446214626.n5> [online]. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1327025
23. Jorgensen, M. and Phillips, L. (2008) Discourse analysis. Theory and Method, 2 eds. Kharkiv: Publishing house «Humanitarian Center» [in Russian]
24. Laclau, E. and Mouffe, C. (1985) Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso
25. Draft Law of Ukraine «On Forgiveness» [online]. Available at: <https://sila-prava.org/ru/none-ru/tekst-proektu-zakonu-ukrayini-pro-proshhennya> (accessed 10 May, 2020) [in Russian]
26. Draft Law on Protection of Ukrainian Statehood from Collaborationism [online]. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (accessed 10 May, 2020) [in Russian]
27. Filippova, O. A. and Soroka, Yu. G. (2009) 'Politics of identity: anthropological methods and sociocultural interpretations'. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of contemporary society: a collection of scientific papers*. Kharkiv. V. N. Karazin Kharkiv National University. Vol. 15, p. 129-135 [in Russian]
28. On voluntary amalgamation of territorial communities: Law of Ukraine from 05.02.2015. Document 157-VIII. Information of the Verkhovna Rada. 2015. № 13. Article 91[in Ukrainian]
29. Carbonier, J. (1986) Legal Sociolog, translation by Tumanov, V. A. Moscow: Progress [in Russian]
30. Deineko, A., Bilokopytov, D. and Filippova, O. (2020) Decentralization reform in assessments of united territorial communities (hromadas) leaders': new dimensions of social subjectiveness *Ukrainian Sociological Journal*, Is. 21, pp. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-02> [in Ukrainian]
31. Blalock, Hubert M. (1967) Toward a theory of minority-group relations. Vol. 325. New York: Wiley